

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ ARASINDAKI MƏNƏ ƏLAQƏLƏRİ

Yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq ölkələrində dramaturgiyanın banisi sayılan M.F.Axundzadənin canlı xalq dili əsasında yazdığı komediyalar XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı sayılmaqla yanaşı, bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı qolunun vəhdət halında inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Komediyalar vasitəsilə xalq dilinin quruluş xüsusiyyətləri, zəngin lüğət materialı ədəbi dilə gətirilir, müxtəlif istiqamətlərdə milli ədəbi dilin imkanları üzə çıxarılır.

M.F.Axundzadənin dram əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mürəkkəb cümlənin tədqiqi üçün lazım gələn bəzi məsələlərə açıqlama gətirir. Belə ki, fikrin ifadəsinə xidmət edən mürəkkəb cümlə həm qrammatik, həm də semantik vahiddir. Mürəkkəb cümlənin anlaşılması üçün ona mətni sintaktik bütövlər prizmasından yanaşılmalıdır. Dialoji və monoloji nitq, zəncirvari cümlələr də mətni sintaktik bütöv hesab oluna bilər. Semantik-sintaktik paralellik tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı mənə əlaqələrinin, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq növlərinin integrasiya və ya diferensiasiyasının əsasıdır.

İki və daha artıq sadə cümlənin semantik və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində mükəmməl dil vahidi olan mürəkkəb cümlə formalaşır. Mürəkkəb cümlə sadə cümləyə nisbətən daha mürəkkəb fikir ifadə edə bilər, çünki bu sintaktik bütövləri təşkil edən sadə cümlələr həm ayrılıqda, həm də birgə daşdığı mənanı bir arada anlamağa imkan yaradır. Mürəkkəb cümlə ayrı-ayrı komponentlər arasındakı məntiqi əlaqələri, modallığı və ekspressiv münasibətləri ifadə edir. Mürəkkəb cümlənin çoxcəhətli semantik təzahüründən məharətlə istifadə edən M.F.Axundzadə XIX yüzilliyin yazılı və şifahi ədəbi dilini bütün gerçəkliyi ilə realitəsinə ifadə edə bilmişdir. Mürəkkəb cümlələrin də komponentləri arasında asılılığın forması, komponentləri bir-birinə bağlayan vasitələrin daşdığı funksiya nəzərdən keçirildiyinə görə mürəkkəb cümlənin iki növü ortaya çıxır: tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr. Bərabərhüquqlu asılılıq əsasında formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında müəyyən mənə əlaqələri vardır. Bu mənə əlaqələri sadalama, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma-ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qoşulma anlayışları əsasında müəyyən edilir. Bu mənalara ifadə olunduğu proses müəyyən zaman daxilindədir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik-sintaktik cəhətdən fərqlənməyən bütün mənə əlaqələri M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunur. Bu cümlələri mənə əlaqələrinə görə daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək. Müasir ədəbi dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqələri M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində də eyni qrammatik semantikaya malik olmuşdur. Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin eynizamanlı və ardıcılzamanlı birləşdirmə adı altında iki növü M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində də özünü göstərir. Bu mürəkkəb cümlələrin komponentlərində müxtəlif iş və hadisələr qeyd edilir, həmin iş və hadisələrin ya eyni zamanda, yaxud da müəyyən ardıcılıqla icra edildiyi (ya da edilmədiyi) ifadə olunur. Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsinin bu növünə M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində daha çox rast gəlmək olur. Tərkib hissələrində sadalanan hadisələr vahid zaman ərzində baş verir. Məs: Bir misqal ondan bir batman misə vurur, xalis gümüş olur; Şərəfnisə xanım ikinci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır. kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur.; Allah götürərmə Şahbaz getsin Parijdə kef etsin, on beş yaşında gül üzlü uşağım ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb sapa dönsün, incəlib ipə dönsün?!

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç-dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər. Belə cümlələr vasitəsilə daha çox hadisə, fikir bir-biri ilə bağlanır. Buradakı hadisələr eyni zamanda, yaxud bir-birinin ardınca baş verdiyindən belə cümlələr axıcı və dinamik olur, bir-biri ilə zəncirvari bağlanır. Məs: Əgər desələr ki, pul gətirmişik, gümüş alacayıq, de ki, ustadım keçmiş kürələrin gümüşünü tamam Əylis ermənilərində veribdir və bu əldəki kürənin gümüşü dəxi onlara satılıbdır və ikinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağına bir ay qalıbdır;

Ardıcılzamanlı birləşdirmə bu əlaqə tərkib hissələrində ifadə olunan hərəkətlərin bir-birinin ardınca, sisteməlik surətdə icra olunduğunu bildirir. Ardıcılıq əlaqəsi öz xüsusiyyətlərinə görə zaman əlaqəsinə oxşayır. Lakin zaman əlaqəsində tərkib hissələrini ifadə etdikləri hal və hərəkətlər eyni zamanda baş verdiyi halda, bu əlaqədə onlar ardıcıl surətdə, biri digərini izləyərək icra olunur. Komediyalarının dilində birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də işlənmişdir. Məs: Əvvəldən bir az uf-tuf elər, sonra çarəsi kəsilər; Kərim də xançal çəkir, bir-birinin üstünə hücum edirlər; İndi ağlım başımda yoxdur, bibin gəlsin getsin, sonra mən vəkil taparam;

Müasir Azərbaycan dilində bölüşdürmə əlaqəsi, əsasən, bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır. M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində işlənmiş bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə əsasən bir mənə xüsusiyyəti özünü göstərir: komponentlərdə müxtəlif iş və hadisələr qeyd olunur, lakin həmin iş və hadisələrdən yalnız birini mümkünlüyü öz ifadəsini tapır. Bölüşdürmə əlaqəsinin bu növü ya, ya da bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır. Məs: Hələ buyurun görək zəhmət çəkməyinizdən qərəz məhz o cənabın ziyarətidir, ya başqa bir məramınız dəxi var!; Ya bağlayıcısı komponentlərin yalnız birində işləndiyi hallar daha çoxdur. Məs: Hələ de görüm, sən özbaşınasan, ya sən atan yerində bir böyüyün var?; Yuxudur, görəsən, ya zahirəndir ki, mən sənə qabaq-qabağa oturmuşam.;

Ədibin komediyalarının dilində

bölüşdürmə əlaqəli mürəkkəb cümlələrin əksəriyyəti yoxsa bağlayıcısının iştirakı ilə də yaranmışdır. Məs: Di bəs tez qaç, yoxsa bu saatda sam öldürürəm!; Genə gərək bir zad özlərinə qoyaq qalsın, yoxsa bəd dua yiyəsi olluq;

Qarşılaşdırma əlaqəsi cümlələrin bir-birilə qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır. Komediya dilində işənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növü də semantik strukturuna görə müasir modellərindən fərqlənir: ya tərkib hissələrdəki iş və hadisələr mahiyyətə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, yaxud da sadəcə olaraq qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir. Məs: Xub, min-min tümənə dəyən şəhəri xarab etdirirsiniz, yüz bacalıq versəniz çoxdur?; Manim sənə yazığım gəlir, amma çarə yoxdur; Mən bir böyük vilayətə vəzərat edib dolandırırım, sən gövdən bir mənim evimi, manim nöqərlərimi dolandırma bilmirsən!; M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri intonasiya, qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnməmişdir. Hər hansı cümlənin formalaşmasında və eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində intonasiyanın çox mühüm rolu vardır. M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində də bu xüsusiyyət özünü göstərir. Məs: Ağlın kəsmir, Bayrama əlli qızıl mənim yanımda sanadılar, kürd atını satmadı; Mərhum zəhmət çəkib sənə pakizə dəlləklik öyrətmişdi, sən ona razı olmayıb, Tiflis dəlləkləri kimi istədin ki, həkimlikdə dəxi şöhrət edəsən;

Ədibin komediyalarının dilində də tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növünün tərkib hissələrinin əlaqələnməsində əsas vasitə qarşılaşdırma bağlayıcılarıdır. M.F.Axundzadənin dilində işlənmiş qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin əksəriyyəti amma bağlayıcısının köməyi ilə yaranmışdır. Məs: Molla, mənim özümün pulum var, amma tamam nisyədir; Bəli, belə səfalı yerlər çox tapılar, amma Molla İbrahimxəlil kimi büzürgüvar ələ düşməz; Belə cümlələrin bir qisminə komponentlər ziddiyyətə görə əlaqələnməmişdir. Məs: Mən getməyə müzayiqə eləmirəm, amma üstümdə heç bir yaraq yoxdur; Gərəkdir tez işi isti ikən həqiqət eləmək: amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək;

Ümumiyyətlə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növündə komponentlərin qarşılaşdırılması, müqayisə edilməsi və fərqləndirilməsi yolu ilə əlaqəsi daha çox müşahidə olunur, bu zaman komponentlərdə müxtəlif üzvlər qarşılaşdırılmış olur, Mübtədalar qarşılaşdırılır: Dövlətin çoxdur, amma qoçaqlığın yoxdur. Gərəkdir tez işi isti ikən həqiqət eləmək, amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək;

Xəbərlər qarşılaşdırılır: Ağlın kəsmir, Bayrama əlli qızıl mənim yanımda sanadılar, kürd atını satmadı; Zərflilər qarşılaşdırılır: Bu da Qurbanəli həmadanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar;

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olub, iki komponentdən iki tərkib hissədən ibarət olar. Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri onu izah edib aydınlaşdırır. A.Axundova görə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növündə birinci tərkib hissədə ifadə olunan fikir sonrakı tərkib hissədə və ya tərkib hissələrində müəyyənləşir. M.P.Axundzadənin komediyalarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növünün müşahidə olunan tipi yalnız sintez-analiz üsulu ilə qurulmuşdur, ümumilik bildirən komponent əvvəl, aydınlaşdırıcı komponent sonra işlənmişdir. Məs: Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Səhərdən bəri qoymuyub ki, iki çəngə yun darayım, elə şitəngilik edir: gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb...Hamı bilir ki, sənə əlindən heç bir iş gəlməz, bir oğurluqda, bir quldurluqda, bir qoçaqlıqda da adın çəkilməyibdir; Mən səlah görmürəm, sənə işin deyil!; A kişi, ov da ələ düşmür, nə bir ceyran var, nə bir turac var; Şəmsəddinin meşələrində ayı çox hər kəs birini tuta bilər; Sənə arvadın tutuquşu cinsidir, dil-dil ötmək, yalan danışmaq peşəsidir; Bizim də hər birimizin ik atı var biri yük üçün, biri minik üçün;

Ədibin dilində iki və daha çox komponentdən ibarət aydınlaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir. Məs: iki komponentdən ibarət olanlar: Bizim də axır qızlıq zamanımız var idi, həyadan baş qaldırıb böyüyümüzün üzünə baxa bilməzdik; Parzaddan ötrü o indi canından keçər, at, mal nə şeydir?; və s. daha çox komponentdən ibarət olanlar: Söz açıq gərək sən mənədən ötrü bibimin yanına elçi göndəribsən, o da əbəs yerə razı olub, söz veribdir; Tamahkar adamdır, ondan ötrü bizə də pul verər özü də bizim ilə gedər;

Səbəb nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin birinci tərkib hissəsi səbəb, ikincisi nəticə bildirməklə iki komponentdən ibarət olur. Nəticə bildirən ikinci komponent əvvəlkinə mənə və intonasiya ilə bağlanır, birinci komponentdən doğan obyektiv nəticəni bildirir. İşin, hərəkətin ardıcıl şəkildə baş verməsi və birinci cümlədəki işin ikinci cümlədəki işə səbəb olması bu əlaqəni yaradan yeganə vasitədir. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə M.F.Axundzadənin komediyalarının dilinin sintaksisinə də aiddir. Komponentlər intonasiya ilə əlaqələnməmişdir. Məs: O, Tarverdinə sevmir, güclə onu heç vaxt ona verə bilməzsəniz; Gələn kimi qardaşımdan qan aldı, Qanı kəsilən kimi qardaşım canın tapırdı.; Xan, qurbanın olaq, cavandır, bu səfər bağışlayın bunun təqsirini!; Doğrusu, mənim vədəm yaxınlaşıbdir, çıxıb özgəyə nöqərlə duracağam; Sən qız uşağısan, ağlın başında yoxdur xeyrini anlamırsan; A canım, o qoşulub qaçanların ata-anası vermir, qızın da çarəsi kəsilir, qoşulub qaçır.;

Tabesiz mürəkkəb cümlədə qoşulma əlaqəsi əsas fikir söyləndikdən sonra əlavə bir fikrin yada düşməsi və bir tərkib kimi birinci komponentə əlavə edilməsi ilə yaranır. Birinci komponentin sonunda intonasiya alçalır, müasir dildə olduğu kimi, ikinci tərkib hissə azacıq fasilə ilə birinciyə qoşulur. Məs: Əgər mümkün olur isə, mənim üçün Hacı Rəhimdən min manat al, iki dükanım var, yanında girov olsun.; Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verdim.; Min manat da mənim üçün al, kəndim girov olsun; Həməqətini az bildir, o duz başqa duzdur; Parij dağılsın, bizə nə?; Ancaq o qızın bir cavan namizədi var, o da mürəfiə işində mənə hərif ola bilməz.;

Beləliklə, M.F.Axundzadənin komediyalarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlə və onun komponentləri arasındakı semantik əlaqələri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, ədibin komediyalarında işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrin müasir strukturu tam formalaşmış şəkildədir. Bir çox hallarda tabesiz mürəkkəb cümlə tam diferensiallaşmamış olsa da, komponentlər arasındakı mənə əlaqələri aydın seçilməkdədir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. M.F.Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, II c., 2012, 464 s.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri (3 cildə). Bakı: Şərq-Qərb, I c., 2005, 296 s.
3. Axundzadə M.F. Əsərləri (3 cildə). Bakı: Şərq-Qərb, II c., 2005, 376 s.
4. Axundzadə M.F. Əsərləri (3 cildə). Bakı: Şərq-Qərb, III c., 2005, 296 s.
5. Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Bakı: Azərbaycan XMK nəşri, 1941, 43 S.

Açar sözlər: Mirzə Fətəli Axundzadə, komediyalar, tabesiz mürəkkəb cümlə, sintaktik əlaqələr

Key words: Mirza Fatali Akhundzade, comedies, subordinate complex sentence, syntactic relations

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундзаде, комедии, подчинительное сложное предложение, синтаксические отношения

The meaning relationships between the constituent parts of the subordinate complex sentence in the drama works of Mirza Fatali Akhundzadeh

Summary

Meaning relationships in subordinate compound sentences have been studied in detail in the works of Mirza Fatali Akhundzadeh. The author engaged in the study of the complex sentence took the right direction, first of all, he gave information about the concept of a complex sentence, the main structural-semantic features of a complex sentence, then moving on to the main issue, he conducted a study of the historically original natural examples of a complex sentence and the meaning relationships between parts - complex sentences without subordinates. The author paid attention to the meaning and structural features of subordinate complex sentences, about the important grammatical and general relations of subordinate complex sentences such as temporal identity, sequence, clarification, cause-and-effect, distribution, connection, reviewed M.F.Akhundzade's style in the structure of those meaning relations, this complex sentence He studied and investigated in detail the role of intonation, conjunctions, parallelism, ellipsis, affiliation suffixes, common words and combinations in the composition of his type. Since M.F.Akhundzade was more based on the vernacular, the living spoken language, as the facts show, his works provided rich material on the subject, and the author was able to skillfully interpret and interpret the material.

Смысловые отношения между составными частями придаточного сложного предложения в драматургических произведениях Мирзы Фатали Ахундзаде

Резюме

Смысловые отношения в подчинённых сложных предложениях подробно изучены в работах Мирзы Фатали Ахундзаде. Автор, занимающийся исследованием сложного предложения, взял правильное направление, прежде всего дал информацию о понятии сложного предложения, основных структурно-семантических особенностях сложного предложения, затем, перейдя к основному вопросу, он провел исследование исторически оригинальных природных примеров сложного предложения и смысловых отношений между частями-сложными предложениями без подчинённых. Автор уделил внимание значению и структурным особенностям придаточных сложных предложений, важным грамматическим и общим связям придаточных сложных предложений, таким как временное тождество, последовательность, уточнение, причинно-следственная связь, распределение, связь, рассмотрел стиль М.Ф.Ахундзаде в структуру этих смысловых отношений, этого сложного предложения. Он изучил и подробно исследовал роль интонации, союзов, параллелизмов, многоточий, суффиксов принадлежности, общих слов и сочетаний в составе его типа. Поскольку М.Ф.Ахундзаде опирался в большей степени на народный, живой разговорный язык, как показывают факты, его произведения давали богатый материал по теме, а автор умело интерпретировал и интерпретировал материал.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə Sadıqova